

onun Türkiye’de sosyal bilimciler içindeki yeri hakkında nihai bir yargıda bulunmak için vakit henüz erken görünmektedir.

YAPTIKLARIM YAPACAKLARIMIN YAN ÜRÜNÜDÜR

Mehmet GENÇ

İstanbul Büyük Şehir Belediyesi’ne ve Kültür A.Ş.’ye bu entelektüel ziyafet için teşekkürlerimi sunarım. Bu maksatla Kanada’da kalkıp gelen Ariel Salzmann, Avrupa’nın ortasından teşrif eden Suriya Faroqhi ve Türkiye’den Murat Çizakça, Edhem Eldem ve Antony Greenwood lütfettikleri tahlil, tenkit ve yorumları ile bu ziyafetin mimarları oldular. Şükranlarımı arz ederim.

Buraya gelirken dört kişi olacak diye biliyordum. Malum, dört kişi İslam anlayışına göre cenaze gömmenin asgari ekibidir. Son anda beşe çıkarılmış olması ekibin gömme liyakatini güçleştiriyor, aksine güçlendiriyor. Henüz ölmediğime göre, korktuğum diri diri gömülmekti. Doğrusu entelektüel âlimlerden bu da beklenirdi. Hakkımda iyiliklerden oluşan konuşmalarla yetinselerdi, bu herhalde gömme törenidir diye düşünecektim. Ama böyle yapmadılar. Şüphesiz büyük iltifatları da ihtiva eden tahlil ve yorumlarına tenkitlerini de eklemeyi ihmal etmediler. Bunlardan ufuk açıcı birçok yeni fikirler edindiğimi itiraf etmeliyim.

Hikâyeyi bilirsiniz. Yavru balık ana balığa sormuş, “Herkes su diye tutturmuş gidiyor; su nedir? Bana anlatır mısın anne?” Ana balık ümitsiz cevap vermiş, “Sen sudan başka bir şey bilmezsin ki, sana

bunu nasıl anlatayımı?" İnsan da bir konuya kendisini fazlası ile göm-
düğü zaman nerelerde bulunduğunu, yaptıklarının ne anlama geldi-
ğini, dışardan nasıl görüldüğünü anlamakta çok kere zorlanabilir.
Hocanın ünlü fıkrasındaki, "Zahir, dışarıdan böyle görünüyormuş"
halini yaşayabilir. Çok bilindiği ve biraz da müstehcen olduğu için
anlatmak istemiyorum diyeceğim ama pek tepki almadığıma göre,
ola ki bilmeyenler az değildir. Kısaca tekrar edeyim. Hoca çok geniş
bir bahçenin ortasında, ön cephesi camdan bir villanın salonunda
oturmuş, karısı ile sohbet ediyor. Gecenin karanlığında bahçeden
bir ses yükselir: "Hoca karını öpüyorlar!" Hoca camdan bakmış,
kimse yok. Yerine oturur oturmaz, yine aynı ses... Bir iki, nihayet
hoca kalkıp bahçeye çıkmış, her tarafı iyice tarayıp kimsenin olma-
dığına emin olduktan sonra, villasının ön cephesine doğru dönerken
camdan içeriye bakınca görmüş ki, biri karısına sarılmış öpüyor.
Kadının aşğının oyununa gelen hoca, âlimâne dalgınlıkla içinden,
"Zahir, dışarıdan böyle görünüyormuş" diyerek sakin yürüyüşüne
devam eder. Fıkra'yı bilmek, benzer oyunu fark etmeye her zaman
yetmeyebilir. Çünkü yavru balığın hikâyesi ile birleştirildiğinde
burada gözüün kendini görmesine benzer epistemik bir problemle
karşı karşıyayız, demektir.

Dışarıdan nasıl gördüğümü dinledim. Dinlediklerimi tartış-
manın bir anlamı yok. Bu toplantının ben süjesi değil, objesiyim. Bu
konuma uygun olarak, yani objeliğimi bilerek onun sınırları içinde
yapabileceğim olsa olsa, oluşan objektif tabloyu tamamlamaya
yardımcı olmak üzere içeriden görüneni, yani sübjektif olanı dile
getirmekten ibaret kalmalı diye düşünüyorum. Yapmak istediğim,
yapmaya çalıştığım, yapmak zorunda kaldığım ve yapamadığım
ile alakalı iç duyu niteliğinde birkaç cümlelik bir sübjektif tablo
sunmakla yetineceğim.

Şimdiye kadar yazdıklarımın önemli bölümü birer yan ürün
niteliğindedir. Yazmak istediklerimin önemli bölümünü ise, henüz
tamamlayabilmiş değilim. Çalışmalarına başlarken esas problemim
modern iktisadi büyüme karşısında Osmanlı'nın konumunu açıkla-
maktı. Bunun için stratejik sektör olarak sanayi üzerinde durdum.
Sanayi Devrimi çağında Osmanlı sanayisindeki değişimleri, teşhise

yarayacak kantitatif verileri bulmak üzere Osmanlı Arşivi'ne girdim.
Arşivde tasarladığım ilk hipotez, şu idi: Uçan kuştan vergi almaya
çalışan bu merkezîyetçi devlet, sanayinin bütün dallarından da vergi
almış ve aldıklarını unutmamak için de kaydetmiş olmalıdır. Osmanlı
maliyesinin hacimli defterleriyle ilk temasım bu hipotezimi hemen
doğruladı. Evet, her daldan vergi almış ve bunları kaydetmişlerdi.
Tasarladığım ikinci hipotez de şu oldu: Bu vergi gelirlerine ait uzun
vadeli rakamları kullanarak sanayinin ve ekonominin vergilendir-
meye tabi tutulan dallarındaki değişmelerle alakalı kantitatif gös-
tergeler oluşturulabilirdi. Eğer bu yapılabilsen gerekli analizlerin
ufku da açılmış olacaktı.

Bu ikinci hipotezin, test edilmesi birincisi kadar kolay olmadı.
Bunun için geniş imparatorluğun muhtelif bölgelerine serpiştirilmiş
çeşitli sınayî faaliyetlerden alınan vergilere ait kayıtları ihtiva eden
o kalın ciltlerin içinde dolaşarak, alakalı rakamları dikkatle derleyip
uzun vadeli serilere dönüştürmek gerekiyordu. Bu, üç-dört yılımı
aldı. Neticede oluşan serilerin 18. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın or-
talarına kadar 100-150 yıllık dönem boyunca çok küçük değişmelerle
birbirini tekrarlayan rakamlardan ibaret bulunduğu ortaya çıktı. Bir
özü kalbin elektrokardiogramını andıran bu değişmez rakamlara ait
serileri kullanarak sanayide herhangi bir değişmeyi ve farklılaşmayı
teşhise imkân olmadığı çıktı. Hipotezim doğrulanmamıştı. Onunla
vedalaşmaktan başka çare yoktu.

Ancak fiyatların yaklaşık 20 misli arttığı bu uzun vade içinde
sanayinin çeşitli dallarından alındığı görülen vergilerin değişmeden
kalmış olması, çözümü pek kolay olmayacağı anlaşılan bir problem
karşısında bulunduğumu düşündürüyordu. Bu problemi çözmek
üzere araştırma istikametini değiştirerek yeni hipotezler tasarlamak
gerekiyordu. Yıllarımı alan bir çalışma sonunda çözüme varmak
mümkün oldu. Kısaca özetlemek gerekirse, vergi iltizam sisteminde
17. yüzyılın sonlarından itibaren önemli bir değişme ile malikâne
sistemine geçildiği ve yıllık vergi meblağlarının değişmez hale geliş-
lerinin bu yeni sistemin mantığından kaynaklanan bir sonuç olarak
yorumlanabileceği ortaya çıktı. "Osmanlı Maliyesinde Malikâne

Sistemi" adlı çalışma, iltizam sistemindeki bu değişmeyi kurumsal düzeyde ayrıntılı şekilde açıklamaya çalışan ilk makalemidir.

Yıllık vergi rakamlarının neden değişmez hale geldiği problemi çözüldükten sonra, aynı rakamların alakalı olduğu iktisadi faaliyetin reel hacmindeki değişimleri yansıtacak şekilde canlandırılmasının imkânı olup olmadığı üzerinde düşündüm. Bu imkânın derecesi ve sınırları ile ilgili olarak geliştirdiğim metodu ve sonuçlarını da "18. yüzyıla Ait Osmanlı Mali Verilerinin İktisadi Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma" başlığı ile ikinci bir uzun makalede anlattım.

Bu makalelerin her ikisi de kelimenin gerçek anlamı ile birer yan üründür. Ancak bunlar sayesinde Osmanlı maliyesinin iç yapısı ve onun karmaşık mekanizmaları ile tanışma imkânı buldum. Osmanlı maliye dünyası ile tanışınca devletin ekonomiyi ilgilendiren profili de yavaş yavaş belirmeye başladı. Ekonomiden aldığı paylar ve ekonomiyi yaptığı katkılarla devletin oynadığı rolün önemini ciddiye almak gerektiği anlaşıyordu. Ekonomiyi bütün sektörleriyle ilgilendiren bu rolün önemini ortaya koymak üzere yaptığım bir çalışmayı "18. yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş" adlı makalede özetledim. Devletin 18. yüzyılda karşılaştığı dış tehditlerle birlikte artan mali baskılar altında ekonomiyi karşı tavrıandaki değişiminin yönü ve sınırlarıyla sonuçlarını somut tezahürleri içinde ortaya koymaya çalışan genelleme niteliğindeki ilk denemem bu oldu.

Devletin ekonomi ile ilişkisini bu somut tezahürlerinin ötesine geçerek daha soyut ve genel bir çerçeveye yerleştirmek üzere analizi biraz daha derinleştirdikçe Osmanlı elitinin iktisadi hayat ile ilgili tavrıandında anlaşılması paradoksal derecede zor unsurlarla karşılaştım. Bu tavrıların sadece bizim bugünkü kavramlarımıza değil, kendi çağlarının gerçeklerine, rakiplerindeki uygulamaya, görebildiğim ve anladığım kadarıyla bizzat Osmanlıların kendi ihtiyaçlarına ve nihayet inandıkları değerlere de aykırı düştüğü üstelik kendi içinde tutarsızlıklarla yüklü olduğu ortaya çıkıyordu. Bu derece gariip, anlaşılmaz ve çelişkili bir tavrıların mozağini bize ulaştıran belgelerde onların bu özellikleriyle ilgili bir tartışmanın hiçbir izine

rastlanmaması da, ilgi çekici bir bilmece karşısında bulunduğumu düşündürüyordu. Aldıkları kararlarla ilgili en küçük ayrıntıları bile titizlikle kâğıda geçirmekte kusur etmeyen Osmanlı bürokratlarının bu konudaki suskunluğunu anlamak da mümkün görünmüyordu. Osmanlıları mantık dışı davranan insanlar gibi düşünmemize imkân olmadığına şüphe yoktu. Dünyanın bildiği sayılı devletlerden birini inşa etmiş ve tarihin en büyük değişmelere sahne olduğu bir çağda, bütün bu değişmelere de direnerek yaşatmayı şaşılacak derecede uzun bir süre başarmış olan Osmanlı elitinin, benzeri az bulunan bir meritokrasi içinde, çağımızın kıstaslarına göre IQ'su 140'tan aşağı olanı kapıcıbaşlıktan yukarı çıkarmayacak derecede zekâyaya verdiği değeri ile günümüzde sıradan bir tarihçinin bile fark edebileceği bu gariplik ve çelişkileri idrak edememiş olmasına ihtimal verilemezdi. Bununla birlikte böyle bir idrake ait en küçük bir ize de rastlayamadığımızı göre, tam bir bilmece karşısında bulunduğumuz anlaşılıyordu. İşte bu bilmeceyi çözmek için yaklaşık 10 yıl araştırdım ve düşündüm. Neticede Osmanlı elitinin iktisadi hayata karşı çelişkili görünen bu tavrıların mozağini anlamlı bir bütün olarak kavramamızı mümkün kılacak en genel ve asgari boyutları ile zihnî koordinat sisteminin sade bir model halinde "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi" adı ile 15 sahifelik bir makale ölçeğinde ifade ettim. Osmanlı ekonomisi ile ilgili araştırmaları sürdürebilmek için bunu yapmak zorunlu idi. Onun için bir bakıma bunu da bir yan ürün olarak nitelemek mümkündür.

Yaptığım araştırmaların başlıcaları ile ilgili bu kadar ayrıntı yetmelidir, sanıyorum. Yıllarca sürmüş olan bu araştırmaları yönlendiren soruları oluşturur ve cevapları bulmak üzere tasarladığım hipotezleri test etmeye uğraşırken yaşadığım zihnî tecrübe ile ilgili olarak geriye döndüğümde gördüğüm şudur: Başlangıçtan beri seçtiğim veya karşılaştığım problemleri çözmek üzere tasarladığım hipotezler, hiç şüphesiz çok sayıda ve çeşitli olmuştur. Teste olumlu cevap vermediği için çöpe atmak zorunda kaldığım hipotezler o kadar çoktur ki sayılarını hatırlamıyorum bile. Doğrulanmış olanların sayısını bunlara oranlarsam, bulunacak sayının sıfırdan çok az yüksek çıkacağından eminim. Doğrulanmış için hayatta kalabilen

bu nadir hipotezlerin de günün birinde daha dayanıklı olanlara yerlerini bırakacaklarından şüphem yok.

Problemenden probleme hipotezler mezarlığından geçerek ilerlemeye çalıştığım yolda 40 yıllık maceramın zihnimde canlı duran izlenimimi de çok kısa olarak ifade etmek gerekirse, şunları söyleyebilirim. En basit, güncel, alelade ve somut bir veriden hareket ettiğim zamanlar dahil, daima daha genel ve daha soyut olana doğru tırmanmaya çalıştım. Her zaman aynı yönü tutturamayıp, geriye ve aşağıya düştüğüm durumlarda da istikamet olarak zihnimin gözü hep bu yönde oldu. Bunda matematik muhakeme tarzına olan hayranlığım kadar, bilimsel olanın mutlaka genel ve soyut olması gerektiği düşüncesi âmil oldu. Yazdıklarımı hizaya getiren en önemli leitmotiv'in bu olduğunu düşünüyorum. Bu, benim kuvvetle hissettiğim subjektivitemdir. Bu toplantıda oluşan objektif tablonun benim bu subjektiviteme pek aykırı düşmediğini, hem sevinerek, hem de biraz üzülerek müşahade ettiğimi ifade etmeliyim. Yazdıklarımı Osmanlı dünyasına, sadece onu anlamaya hasretmeme ve onun dışına taşırmamaya özen göstermeme rağmen, onları Osmanlı dışı dünyaya doğru genelleyici yorumların bu toplantıda dile getirilmiş olması, beni bu ikircikli yargıya götürdü. Çünkü genelleyici yorumların bir bölümü, çalışmalarımın Osmanlı dışına da uygulanabilirliği ile alakalı mültefit nitelikte iken bir başka bölümü de, madalyonun öbür yüzüne ışık tutarak, Osmanlı dünyasını "ağyarını mani" mükemmeliyeti ile açıklamakta yetersiz kalacağını ifade ediyor. Soyutlama ve genellemede, Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan mahrum kalma tarzında, ölçüyü kaçırmış olup olmadığımı ciddi olarak tekrar değerlendirmem gerekecek diye düşünüyorum.

Konuşanlara ve dinleyenlere şükranlarımı sunuyorum.